

Політичне лідерство, національна еліта і практика модернізації суспільства

Олег Траверсе,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри політології та соціальних технологій
Національного авіаційного університету

Явище політичного лідерства притаманне людським спільнотам, як, скажімо, мова чи мислення. Це явище універсальне, однак по-різному проявляється в різних культурах, політичних системах, у народів Заходу і Сходу. Прийнятність тієї чи іншої моделі суспільної модернізації визначається, поряд з іншими факторами, її характером політичного лідерства. Специфіка його полягає в тому, що воно здатне як об'єднувати великі спільноти, цілі нації, так і спричиняти глибокі конфлікти в них.

В науках про суспільство існує традиція ототожнювати політику з діяльністю держави. Визнаючи важливу роль політики у вирішенні суспільних проблем, все ж зауважимо, що серед багатьох функцій, притаманних державі, далеко не всі з них є політичними. Адже сучасна держава – дуже складна структура. Відтак виникають ситуації, коли будь-яка проблема (економічна, гуманітарна тощо) може перетворитися на політичну. (Наприклад, події, пов'язані з катастрофою на Чорнобильській АЕС, дуже швидко з проблеми технологічної стали проблемою політичною).

Реалії вітчизняного політичного життя свідчать про сутнісну різницю в оцінках існуючої практики політичних, морально-етичних, правових, конституційних, управлінських, структурних (не лідерських за механізмами функціонування) зв'язків і відносин. Все це не може не відбиватися на рівні науково-теоретичної і практичної розробки досліджуваної проблеми. Ситуацію, що нині склалася у цій сфері, не можна назвати оптимальною. Причин багато й вони дуже різні. Проте, на нашу думку, домінуюча – незацікавленість правлячих еліт (як особистостей, так і цілих структур) в науковому обґрунтуванні своєї діяльності. А тому не існує соціального замовлення на глибоке, всебічне вивчення зв'язків і принципів дії механізмів інституту політичного лідерства і політичного управління як неодмінної складової демократичного суспільства.

Тим часом ця складова набуває особливого значення для пояснення динаміки модернізаційних змін у політичних та економічних інститутах суспільства.

Аналіз літератури із зазначеної проблематики свідчить, що еволюція поглядів на політичне лідерство в останні роки була пов'язана з виробленням методологічно нового погляду на владу [1]. Термін „політична еліта” стали тлумачити значно ширше, ніж раніше. Якщо ще недавно політичною елітою вважали переважно закриту групу політичних лідерів, то нині цим терміном визначають соціальні суб'єкти, пов'язані з проблемами політичного розвитку, які потужно впливають на соціально-політичні процеси, на розвиток суспільства. Демократична модель суспільної організації виступає як форма контролю над елітами. Бо саме еліти виконують лідерські функції. Залежно від стану, в якому перебуває суспільство, на перший план виходить їх модернізаційний або стабілізуючий вплив на нього [2].

Елітистський підхід до вивчення політичного лідерства пояснює залежність політичного лідерства від соціального статусу лідерів, тлумачить лідерство в політиці як владу „згори”, а також вказує на зв'язок демократичного типу лідерства з конфліктами в політиці [3]. Проте цей підхід залишає за межами дослідження проблему самої природи політичного лідерства, динаміки його розвитку, зв'язку з політичним керівництвом [4].

Вітчизняні науковці чимало уваги приділяють вивченню взаємозв'язків суспільного розвитку країни зі станом та особливостями формування сучасної національної політичної еліти [5; 6], впливу та наслідків дії тоталітарної системи на особу в політиці [7], історичних аспектів відносин між елітою та лідерством у різні часи [8], процесу становлення української політичної еліти, виробленню функціональної оцінки її здатностей для з'ясування її загальних політичних можливостей [9]. Вивчаються соціально-психологічні аспекти діяльності лідерів та еліти [10]. Піддається аналізу й саме поняття „еліти”, а також її сприймання та інтерпретація в суспільній свідомості [11]. Досліджуються різні аспекти процесу розвитку політичної еліти за радянських часів, зокрема, еволюції партійно-радянської номенклатури та перетворення її на „правлячий клас”. Приділяється певна увага ролі та місцю політичного лідерства/керівництва в динаміці політичних процесів країни [12; 13; 14]. Однак дослідження проблем політичного лідерства (як окрема тема) лише починається [15].

Мета статті — розглянути співвідношення та особливості дії суб'єктивних і об'єктивних чинників, що впливають на розвиток політичних інститутів в Україні, зокрема – політичного лідерства/керівництва і національної еліти.

Фундаментальність організаційних та інституціональних основ політичної влади є характерною рисою всіх розвинених суспільств. Якщо дотримуватися цієї точки зору, то можемо дійти висновку, що українська влада має суттєву „особливість” – нерозвиненість інституціональних складових порівняно з гіпертрофовано значимою організаційною частиною.

На кінець 2004 року, за даними Всесвітнього економічного форуму (який оцінював конкурентоспроможність України в умовах політичних змін), за якістю суспільних інституцій Україна посідає 97 місце серед 104 країн світу. Міжнародні експерти вважають, що судова влада країни залишається залежною від політичних впливів. Звертається увага на необхідність подальшого дослідження інституціонального середовища, яке відзначається слабкістю та схильністю до різних „хвороб” – при тому, що саме цьому середовищу належить критично важлива роль у процесі здійснення „необхідних реформ, які дозволять країні рухатися за більш життєздатною траєкторією зростання” [16].

Те, що у цій сфері суттєвих змін протягом чотирнадцяти років не спостерігається, навряд чи доцільно пояснювати тільки дією суб’єктивного чинника. „Демонізація” окремих політичних постатей, навіть дуже впливових, мало що може додати до наукового аналізу. Такий стан є наслідком дії чинників, котрі здійснюють стійкий вплив (прямий чи опосередкований, явний чи прихований) на політичні процеси в Україні. До них належать: історичні традиції; непотизм, клієнтелізм, трайбалізм як система влади; особлива роль у політичному процесі окремих фігур, високий ступінь персоніфікованості політики; хронічна незбалансованість, конфронтаційність у діях національної еліти; інертність політичного керівництва; схильність до демократії мітингового типу позаелітної частини учасників політичного процесу; маргінальність елітних та неелітних угруповань.

Нехтування нагромадженим раніше досвідом викликає у політичній верхівки ілюзію можливості почати відлік суспільно-політичного життя з „tabula rasa”. При цьому боротьба за визнання пріоритету інтересів, прав і свобод політичної дії розгортається здебільш між окремими політичними групами можновладців. Традиційні для українського суспільства риси (толерантність, терплячість, витривалість, прагнення до гармонії, надійності) сприймається та оцінюється як апатія до політичного життя. З огляду на це стають зрозумілими джерела конфронтаційності, взаємної непоступливості і маргінальності тих, хто веде політичну боротьбу під час „спокійного” розвитку. Наслідок: хронічна незбалансованість у діях всіх гілок української влади. Кожна з них сприймається суспільством як сила, що нав’язує свої правила гри, свої уявлення про суспільний розвиток, свої моделі розвитку. В Україні поки що не вироблено не тільки механізмів, але й хоч трохи дієвих засобів своєчасного й цивілізованого впливу суспільства

на уряд і парламент задля здійснення плавних, органічних (в тій чи іншій мірі) реформ, синхронного вирішення соціальних проблем.

Політичний процес при заміні у владі одних осіб іншими не може сам по собі забезпечити продуктивні перетворення. Тут мають діяти системні фактори інституціонального змісту. З них актуальними нині є три: зміна поколінь у політичній верхівці, стабілізація політичного і економічного життя, становлення громадянського суспільства.

На шляху просування від сформульованих нових цінностей до їх практичної реалізації наше суспільство раз по раз наражається на ситуацію, коли суб'єктивний чинник починає відігравати значну роль. Пошук свого „Мойсея” є закономірним етапом на шляху цивілізаційного розвитку кожного народу. Проголошення нових цінностей та їх втілення в життя є справою кількох поколінь. Та після біблейських часів відбулося чимало подій, які формують зовсім інші уявлення про суспільний процес як такий.

У національному масштабі політичне лідерство характеризується наявністю особливих рис, пов'язаних з тим, що не існує прямих контактів між лідером і тією частиною суспільства, яка подала за нього свої голоси. Ці відносини опосередковуються людьми, що обслуговують політичну машину, масовими комунікаціями, урядовими та іншими організаціями. Саме виконавча бюрократична машина змушує лідера орієнтуватися на очікування свого безпосереднього оточення, яке в ідеалі має відображати (але на практиці не відображає) потреби широкого загалу. Відтак виникає проблемне завдання: необхідність підтримувати в певній рівновазі суспільні очікування та реальні дії влади (політичного лідера) з їх реалізації.

У різні часи політичне лідерство мало здатність змінювати взаємини політичних лідерів і державно-правових структур. Адже відомо, що політична сфера визначає формування правил і стереотипів поведінки, способи дії, ідеологію і психологію керівників різних рівнів, політичної еліти. Цей нормативний кодекс (який виробляється в процесі взаємовідносин) не лише матеріалізується в інститутах і механізмах влади, але й відтворюється в адміністративно-управлінській, економічній, духовній та моральній сферах, в структурах суспільного життя.

Політичне лідерство в політологічному аспекті є не тим чи іншим „стилем керівництва”, а, в першу чергу, способом організації влади в демократичному суспільстві, механізмом встановлення взаємозв'язків між лідерами держави, елітами, партіями і рухами, керівниками різних рівнів та народом, який обирає (наймає) та легітимізує передачу їм всієї повноти влади. Лідерство як одна з політичних універсалій відрізняється від інших (зокрема, керівництва) своєю ефективністю і роллю.

Історичний досвід свідчить, що суспільство успішно використовує явище політичного лідерства за умови, коли вона приймає модернізаційну стратегію розвитку. Складність полягає в тому, що ця стратегія, як елемент

політичної і загальнокультурної ментальності, має спочатку бути донесена (точніше – імпортована) у нормативно-ціннісне середовище впливових суспільних груп. За таких умов суттєво зростає їх чутливість до подальших перетворень, відбувається поширення стратегії модернізації на позаелітні та неелітні групи. Провідна роль тут належить національній еліті.

Суспільство зацікавлене у стабільній і відповідальній еліті. Як вважають фахівці, вона є утворенням, яке операціонально не фіксується. Та, попри це, їй належить суттєва реальна роль в суспільному житті. Будь-який політичний лад прагне сформувати власну еліту, необхідну для якомога ефективнішого здійснення влади. Водночас політична еліта не є ситуаційним утворенням. Це – сукупне породження усіх процесів політичної життєдіяльності суспільства.

Найпоширенішим способом просування особистості „нагору”, який дає максимальні шанси на успіх у нинішній Україні, — стати членом команди, що працює на впливового політичного лідера. Це, по-суті, означає вступити у клієнтарні відносини. Між такими командами і всередині них постійно точиться відкрита або прихована („підкилимна”) боротьба (як правило – боротьба „компроматів”). Відтак провідну роль в успішному просуванні кар’єрними сходінками, як і раніше, відіграють не особистісні чесноти, а належність до „команди”, клану, соціальної групи. Саме вони „виштовхують на поверхню” потрібних їм лідерів.

Особливість дії політичного лідерства як чинника суспільно-політичного розвитку проявляється у здатності за допомогою ідей об’єднувати великі спільноти, згуртовувати націю – або спричиняти поділ суспільства на конфліктуючі сторони (прошарки, класи, страти, групи). Водночас стрижневим питанням тут є модернізаційна орієнтація щодо джерел формування відповідних соціальних механізмів, опори на впливові суспільні групи, визначення серед них провідних та домінуючих, таких, що виступають в якості соціального підґрунтя в реалізації поставлених цілей. Наприклад, такою метою може бути створення так званого середнього класу як опори у виробленні механізмів дії громадянського суспільства.

Серед основних властивостей українських еліт і тенденцій щодо динаміки їх зміни найбільш характерними є, по-перше, утвердження орієнтації на сильну державу, здатну виступати не лише в якості соціального арбітра, але й задавати тон, основні контури і механізми перетворенням, що здійснюються. По-друге, тимчасове посилення ролі індустріальних (регіональних) еліт в розподілі ресурсів, який супроводжувався перерозподілом впливу між елітами, де головна увага зосередилася навколо вибору тієї моделі суспільного розвитку, яку необхідно втілити в життя. Наступне — це трансформація відносин між елітними групами на конфліктні відносини в суспільстві та спроможність цих груп у складні, кризові моменти на інструментальному рівні проявляти прагматичну модернізованість, здатність до політичного компромісу. Зрештою, позбавлення середовища національної еліти від елементів, які

себе найбільш дискредитували, просування нагору політиків, які краще розуміють і формулюють сучасні проблеми.

Структурування впливових груп політичних еліт відбувається на звуженому полі державних інституцій. Це обумовлено наслідками люмпенізації більшості населення країни, а відтак і з ставленням до громадян лише як до „електорату” – елемента (нехай і суттєвого) виборчих процедур. Вважаючи себе виразниками інтересів держави, політична еліта свої групові та корпоративні інтереси співвідносить (чи навіть ототожнює) з державними. Елітні групи розглядають державу як інструмент вирішення існуючих протиріч, інститут, який здатен виступити провідним лідером майже всіх суспільних процесів. Зведення стрижневих функцій політичного лідерства до окремих елементів цього явища обумовлює недооцінку універсального лідерського потенціалу, звуження демократичних форм правління, що може спричинити їх виродження в автократизм чи охлократизм. Адже політичні сили, що приходять до влади, формують управлінські структури різних рівнів і масштабів (президентські, урядові тощо), які виробляють і здійснюють власну політику, котра, у свою чергу, стає засобом цієї влади.

Універсальною властивістю влади є її функціонування не тільки в політичних процесах, але й в усіх сферах суспільних відносин. Влада інституціалізується, оформлюється у спеціалізованих закладах, апаратах управління і посадах, в ієрархіях правлячих сил та осіб.

Прояв функцій влади можна спостерігати не лише в різних суспільних сферах, але й на різних рівнях соціальної структури — суспільному (який охоплює найскладніші соціально-політичні відносини); який об'єднує колективи і відносини в них (виробничі та інші колективи, спілки, громадські організації); індивідуальні (наприклад, малі групи). Керівник (управлінець) має забезпечити ресурсами і захистити політичні рішення, які треба втілити в життя у рамках процесу виконання відповідних функцій. З огляду на такі орієнтації, елітні групи інтерпретують характер функціонування всієї системи суспільних інститутів, будують власні моделі політичної і соціальної дії. Акцент на такому визначенні суб'єкта модернізації заздалегідь суттєво обмежує уявлення про можливості інших інституцій як впливових суб'єктів цього процесу.

Нинішня ситуація ускладнюється тривалим, стійким протиборством між різними частинами елітних угруповань. Істотним елементом виступають позиції індустріальної еліти (яку, в основному, складають впливові групи регіональної еліти) і тих позаелітних груп, які вона репрезентує.

Зусилля, спрямовані на поліпшення інституціонального середовища в процесі модернізаційного розвитку, на нашу думку, мають сприяти формуванню й утвердженню суспільно-політичної ідентичності. Вона складається лише на досить високих рівнях оволодіння політичною сферою і є результатом узгодження колізій як суспільного, економічного, так і культурно-історичного, політичного розвитку. Її складовими є

усвідомлення віддаленої мети та умов здійснення політики, навколишнього культурно-історичного середовища, цивілізації, а також розуміння власної історико-політичної унікальності.

Важливою обставиною при формуванні і просуванні в соціальну реальність модернізаційних орієнтацій, ініційованих елітними групами, є міра їх згуртованості. Вона характеризується не лише рівнем внутрішнього узгодження, але й соціальною активністю в утвердженні власного модернізаційного проекту. Недостатню узгодженість плану дій між частинами владних політичних еліт можна пояснити різною мірою зацікавленості, прийняття та розуміння модернізаційної мети, а також наявним потенціалом для її втілення. Оскільки мета (і результат) модернізації передбачають, у першу чергу, зміни в самих діючих владних інституціях.

Яку саме мету будуть реалізовувати різні політичні сили, залежить від актуальних для них спільних цілей-мотивів. Близькість цих мотивів до стратегічної мети призводить до її довізначення (корекції в політичному вимірі різними групами еліт) і означає прийняття програми дій. Цілі окремих політичних сил мають перетинатися з об'єктивними цілями модернізаційного процесу, набуваючи для них, таким чином, своєрідного сенсу. В іншому випадку розходження між цілями визначеними і фактично здійснюваними призводить до того, що цілі модернізації мінімізуються, а участь у її процесі стає пов'язаною (у кращому випадку) з перевизначенням загальної стратегічної мети. Внаслідок цього відбувається викривлення та навіть заміщення мети модернізації. Та чи інша впливова група трактує її у зручному для себе смислі, тим самим переключаючи (спрямовуючи) власну діяльність на вузькогрупові (а не суспільні) інтереси.

Загальною закономірністю суспільно-політичної модернізації є те, що всі її аспекти (економічний, інформаційний, історичний, особистісний тощо) охоплюють політичну систему суспільства і вимагають від неї гнучкості, активності в розвитку й утворенні політичної структури (політичного режиму), який забезпечуватиме політичну діяльність у напрямі формування культурно-національної ідентичності, яка її координуватиме.

Суспільна модернізація, незважаючи на різницю в конкретних політичних системах, режимах, має на меті формування готовності суспільства до гармонійного поступу (адаптації) в цивілізаційному розвитку, яке повинне самостійно і якісно (адекватно) виконувати політичні функції з оптимальними суспільно-політичними і соціокультурними затратами. У структурі суспільно-політичної ідентичності взаємодіють образ ідеального політичного устрою країни і реальний образ політичної системи та режиму. Суспільна модернізація дозволяє орієнтуватися в соціально-політичному просторі світу, максимально адекватно оцінювати свої шанси, точно співставляти стратегії пошуку і вирішення суспільно-політичних проблем, стратегії саморозвитку політичної системи тощо.

Суспільна модернізація відбувається у двох (щонайменше) напрямках. Перший полягає в тому, що відбувається формування внутрішніх засобів політичної діяльності (засобів існування політичної сфери): політичних інститутів, ідеології, політичної структури, системи, режиму тощо. Сутність другого напрямку полягає у формуванні і засвоєнні зовнішніх (цивілізаційних) засобів політичної діяльності, що супроводжується нагромадженням певних суспільно-політичних регуляторів у певній суспільно-політичній системі, освоєнням соціального простору політики, відповідних інститутів та інформаційних засобів політичної діяльності.

Ці два напрями суспільної модернізації співвідносяться з формуванням внутрішньої і зовнішньої суспільно-політичної ідентичності.

Суспільно-політична модернізація завершується формуванням індивідуалізованої для тієї чи іншої суспільно-політичної системи теорії політичної діяльності, що обумовлює стереотипи поведінки в типових ситуаціях, особливості рішень в непередбачуваних обставинах (наприклад, коли будь-яке питання може стати політичним).

Висновки

Тенденція ототожнювати політику з державою обертається недооцінкою (або неадекватною оцінкою) ролі цих та інших організацій у суспільстві, що характерно для будь-якого етатизму, особливо тоталітарного чи авторитарного. Такий підхід призводить до викривлення уявлень про громадянське суспільство. Обґрунтовано не включаючи до нього державу, з нього невинно виключають і будь-яку політику, всю її ототожнюючи з державою. Тим часом, держава опікується не лише політикою. Її функції значно ширші й різноманітніші – особливо коли державно-адміністративна но-правову систему відрізнити від політики.

Розуміти таку відмінність вкрай важливо за умов модернізаційного варіанту розвитку українського суспільства. Об'єктами політики є різноманітні політичні проблеми. Вони можуть міститися в будь-якій сфері суспільного розвитку – економічній, міжнаціональній, духовній, конфесійній, управління суспільством тощо. Якщо їх неможливо вирішити а ні в правовому полі, а ні шляхом адміністрування, а ні за рахунок моральності, тоді затребуваними стають політичні інститути. Їх злагодженість, потенційна здатність до саморозвитку в залежності від рівня складності проблем, які виникають у суспільстві, зумовлюють той чи інший результат вирішення питань модернізаційної стратегії.

Здатність до інституціональних змін тісно пов'язана з динамікою суспільного розвитку. Між ними існує складний двобічний зв'язок. Він знаходить свій прояв у готовності до сприйняття та продукування інновацій у різних сферах суспільного життя. Підтримка динаміки суспільно-політичних та інших перетворень значною мірою пов'язана з дією інституту політичного лідерства. Як відомо, він добре розвинений в країнах традиційної демократії. В контексті загальних політичних і

соціокультурних цивілізаційних змін, які переживає сучасний світ, його значення суттєво зростає.

Актуальним є підхід до проблеми політичного лідерства як до самостійного явища. Виникає потреба визначити його роль і місце в суспільно-політичному житті, окреслити якісні параметри та механізми його практичної дії в умовах модернізації українського суспільства.

Література:

1. **Алюшин А. Л., Порус В. Н.** Власть и „политический реализм” (поведенческие концепции власти в политической науке США) // Власть: Очерки современной политической философии Запада / В. В. Мшвениерадзе, И. И. Кравченко, Е. В. Осипова и др. — М.: Наука, 1989. — С. 95 — 127.
2. **Эндрювайт Г.** Элиты и развитие: Теория и исследование влияний элит на процессы социально-политического развития // Политическая наука. Элиты в сравнительно-исторической ретроспективе. Проблемно-тематический сборник / Ред. Ю. С. Пивоваров и др. — Вып. 4. — М., 1998.
3. **Золотарёв Р. В., Салмин А. М.** Плюрализм, группы и демократия: элитизм в американской политической науке // Политическая наука. Элиты в сравнительно-исторической ретроспективе. Проблемно-тематический сборник / Ред. Ю. С. Пивоваров и др. — Вып. 4. — М., 1998.
4. **Траверсе О. О.** Політичне лідерство і політичне керівництво в Україні як проблема історичної політології // Наукові записки / Зб. — Вип. 25. — К.: ІПіЕНД, 2004. — С. 80 — 91.
5. **Михальченко Н. И.** Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К.: Институт социологии НАНУ, 2001. — 440 с.
6. **Михальченко М. І.** Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — Дрогобич: ВФ „Відродження”, 2004. — 488 с.
7. **Шаповал Ю. І.** Людина і система. (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). — К., 1994, — 271 с.
8. **Кухта Б. Л., Теплоухова Н. Г.** Політичні еліти і лідерство. Навч. пос. — Львів: МП „Хвилі”, 1995. — 196 с.
9. **Видрін Д., Табачник Д.** Українська політична еліта: особливості еволюції, еволюція особливостей / Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект. — К.: Либідь, 1995. — С. 30.
10. **Татенко В. О.** Лідер ХХІ / Lider XXI. Соціально-психологічні студії. — К.: Видавничий Дім „КОРПОРАЦІЯ”, 2004. — 198 с.
11. Політична влада та політична еліта / Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (кер. авт. кол.); заг. ред. — К.: Політична думка, 1995. — 368 с.
12. Політичні структури та процеси в сучасній Україні / Відп. ред. Рудич

Ф., Михальченко М. — К.: Наукова думка, 1995. — 254 с.

13. **Лозицький В. С.** Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918 – 1991). — К.: Генеза, 2005. — 368 с.

14. **Видрін Д.** Політика: історія, технологія, екзистенція. — К.: Либідь, 2001. — 432 с.

15. **Пахарев А. Д.** Политическое лидерство и лидеры: Монография. — К.: Знание Украины, 2001. — 270 с.

16. **Бленк Дж.** Всесвітній економічний форум: Оцінка конкурентоспроможності України в умовах політичних змін // Дзеркало тижня. — №25 (535), 2 липня 2005. — С. 1 — 7.